

С.БАҲАДЫРОВА ИЗЕРТЛЕҮЛЕРИНДЕ ЭПОСЛАРДЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ҮЙРЕНИҮ МӘСЕЛЕСИ

Палымбетов Камалбай Сарсенбаевич

*Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлімі
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис*

Филология илимлериниң докторы, профессор С.Баҳадырова кен жәмийетшиликке әдебиятшы, фольклортаныўшы илимпаз хәм белгили жазыўшы сыпатында жақсы таныс. Оның дәретиўшилигинде қарақалпақ әдебияты хәм фольклорының хәр қыйлы машқалалары бойынша онға жақын монографиялар, төрт жүзге шамалас илимий мақалалар жәрияланды. Сондай-ақ, бир қанша көркем шығармалары, атап айтқанда, гүррин, повесть, романлары басылып шықты.

Профессор С.Баҳадырованың илимий-изертлеу жұмысларынан ализлеп қарағанымызда қарақалпақ әдебиятаныў бағдарында, ерте хәм орта әсирлерде дәретилген әдебий мийраслар, ноғайлы дәўириниң жыраў-шайырларының дәретпелери, әдебият тарийхының мәселелери, хәзирги әдебий процесстеги машқалалар, әдебият пенен фольклордың байланысы, баспа сөз бетинде жәрияланып атырған көркем шығармалар, баспадан шығып атырған гүррин, повесть, романларға сын, пикирлер билдириў, оларды изертлеу, әдебият теориясы мәселелерин үйрениўден ибарат болса, фольклортаныў бағдарында қарақалпақ дәстанларын изертлеу, оларды түркий халықлардағы версиялары менен салыстырмалы үйрениў, жыраў, бақсылардың өмири, репертуары, атқарыўшылық өнери, қобыз саз әспабы, музыкасы, оның көркем өнерде тутқан орны, фольклор терминлери сөзлигин дүзиў т.б. мәселелерди изертлеу қурайды.

Биз бул мақаламызда С.Баҳадырованың қарақалпақ халық дәстанларын туўысқан түркий халықлардың эпослары менен салыстырмалы типологиялық бағдарда алып барған изертлеўлери хаққында пикир билдирмекшимиз.

Илимде фольклор мийрасларын, соның ишинде дәстанларды салыстырмалы бағдарда изертлеу теориясы бойынша көплеп мийнетлер жазылды. Өткен әсирдиң 1960-70-жылларында түркий халықлардың, соның ишинде қарақалпақ дәстанларын типологиялық салыстырмалы жобада изертлеўлер алып барған белгили тюрколог алым В.М.Жирмунский болды. Ол түркий халықлардың қахарманлық эпосларын изертлеўге бағышланған көлемли мийнетинде қарақалпақ эпослары хаққында қунлы пикирлер билдиреди [Жирмунский В.М., 1974. – 28-65 б]. В.М.Жирмунскийдиң белгилеўинше халықлардағы өз-ара уқсас версия хәм вариантларды салыстырмалы усылда изертлеўдиң бир неше түринкөрсетеди. Олар: 1. Салыстырма-тарийхий үйрениўди тереңлестириўге имканият беретугын, яғный әдебий қубылысларды

эпийайы салыстырыў, 2. Тарийхий-типологиялық, 3. Тарийхий-генетикалық, 4. Халықлардың тарийхий жақтан жақынлығы хэм олардың жәмийетлик раўажланыў жағдайларының нәтийжесинде пайда болған халықаралық мәдений байланысларды, тәсир етиўди, өзлестирип алыўды белгилейтуғын салыстырыў. Бул илимий-теориялық пикирин, илимпаз славян эпослары материалларының мысалында айтса да, түркий халықлардың эпосларын салыстырып изертлеўде үлкен әхмийеткейе. Илимпаздың пикиринше «Тәсир етиўлерди» ямаса «Өзлестирип алыўларды» белгилейтуғын халықлар, кәўимлер арасындағы ҳақыйқый тарийхий байланысларды да салыстырыў зәрүр. Эпослық дәретпелердиң тарийхий тийкарларын ашып көрсетиўде усындай усылларды қолланыў өз нәтийжесин бередиди» [Жирмунский В.М., 1958. – 7 б], - деп тастыйықлайды.

Профессор С.Баҳадырова илимде қәлиплескен усыконцепция тийкарында түркий халықлар: өзбек, қазақ, қырғыз, башқұрт, татар, алтай, оғуз халықларының эпослары менен қарақалпақ халық дәстанларын салыстырмалы типологиялық жобада изертлеў жұмысын алып барған дәслепки илимпаз есапланады. Себеби, С.Баҳадырованың изертлеўлерине шекем қарақалпақ дәстанларын түркий халықлары эпослары менен салыстырмалы түрде терең изертлеў жұмыслары алып барылмаған еди.

Илимпаздың «Қарақалпақ халық дәстанлары («Қырық қыз», «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге»))» атлы монографиялық изертлеўи [Баҳадырова С., 2024] қарақалпақ қахарманлық дәстанлары («Қырық қыз», «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге», «Ер Қосай», «Бозуғлан») хэм лиро-эпикалық («Хүрлиха-Ҳамире», «Юсуп-Ахмет») дәстанлары түркий халықлардағы версиялары менен салыстырып үйрениледи.

С.Баҳадырова эпослар бойынша изертлеўлеринде дәслеп көпшилик түркий халықлардың фольклорында кеңнен орын алған «Алпамыс» дәстанының миллий версияларын салыстырмалы типологиялық бағдарда изертлеўге арнады. Мәселен, «Қарақалпақ халық дәстаны «Алпамыс», өзбек халық дәстаны «Алпомиш», қазақ халық жыры «Алпамыс батыр»: сюжет, композиция байланысы» атлы көлемли изертлеўинде «Алпамыс» дәстанының қарақалпақша версиясын түркий халықлардағы версиялары менен генезиси, жасаў аймағы, дини, жақын түркий халықлар менен хэм жасаў аймағы, дини алысбасқа түркий халықлардың версиялары менен салыстырып, олардағы типологиялық хэм жеке миллий өзгешеликти ашып бередиди. «Алпамыс» дәстанының қарақалпақ версиясы менен өзбек, қазақ, татар, башқұрт, алтай, оғуз версияларының сюжетлик-композициялық қурылысындағы типологиялық байланыслар менен өзгешеликти, дәстандағы дәстүрий мотивлер менен жаңадан қосылған мотивлерди, миллий версиялардағы образ, сюжет өзгешеликлерин, жанрлар

байланысын, поэтикасындағы ұқсаслық хәм өзгешеликлерди изертлейди хәм қунлы илимий-теориялық жуўмақларға келеди.

«Китаби дедем Қорқут» жазба естелиги хәм қарақалпақ халық дәстаны «Алпамыс» атлы изертлеўинде болса, бул жазба естеликтитүркий халықлардың хәзирги фольклоры менен салыстырып изертлеў илимде үлкен жаңалықлардың бетин ашатуғынлығына итибар қаратып, естеликтің «Қан-Буринің баласы Бамси-Бейрек ҳаққында қосық» деп аталатуғын 3-жырын «Алпамыс» дәстанының сюжет мазмуны, образлары, мотивлери, деталлары, ески дәстүрлер, мифологиялық сүўретлеўлер, жазба естеликтеги тарийхыйлықты салыстырып изертлейди. Салыстырыў барысында «Алпамыс» дәстанының қарақалпақ, өзбек, қазақ, алтай версияларын анализге тартады. «Алпамыс»тың қарақалпақ версиясындағы Гүлпаршын хәм «Қырық қыз» дәстанындағы Гүлайымның исимлериниң естелик пенен ұқсаслық хәм өзгешелик тәрәпин былай көрсетеди: «...Гүлпаршынның аты Бамси-Бейректің қалыңлығы Бану-Чечектиң аты менен мазмуны жағынан толық сәйкес келеди. «Гүл-парша», яғный «бир парша гүл» деген мәнисти аңлатса, ал «Чечек» сөзи «гүл» деген мәнисти билдиреди. Тек айырмашылығы Бану-Чечек батыр қыз, қолына қурал алып, әскерий ойын ойнайды, қасына қызларын алып шатыр қурып әскерий шынығыў ислеп жатады. Батыр қыздың әскерий ойын ойнап елден ерек жерде таярланып жатыўы қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз»да да бар. Гүлайым – демек «гүл» хәм «айым», гүллердиң айымы, ең жақсысы деген түсиникти берсе, «Бану-чечек» сөзинде «бану» хұрметли деген мәнисти, чечек бул гүл. Демек, Бану-чечек пенен Гүлайым сөзиниң мәниси бир. Бул жерде Гүлайым образы менен Бану-Чечек образының жақынлығын көремиз» [Баҳадырова С., 2024. – 97 б], –деп пикир билдиреди.

«Қарақалпақ халық дәстаны «Алпамыс», башқұрт халық ертеги «Алпамыша хәм Барсын-хылуу», татар халық ертеги «Алпамша»: ертеқ сюжетти менен дәстан сюжетти» атлы изертлеўинде«Алпамыс» дәстанының қарақалпақ версиясы менен татар, башқұрт версиясы ортасындағы композициялық-сюжетлик қурылысындағы типологиялық жақынлықты салыстырады.Илимпаз: «...татар, башқұрт версиясының ең баслы өзгешелиги оның ертеқ түринде берилиўинде, ўақыя, ертеқ, әпсана, аңызға жақын бериледи, көлеми қысқа, сюжетине ертеқлик фантастикалық мотивлер араласқан» [Баҳадырова С., 2024. –106 б], - деп көрсетеди. Салыстырыўлардың жуўмағында: «Өзбек, қазақ, қарақалпақ версиясында берилген «қоңыратлар», «қалмақлар» ҳаққында мағлыўмат, татар, башқұрт версиясында көринбейди. Айырым мифологиялық хәм архаикалық деталларының басым болыўына қарап, дәстанда ертеқлик дәстүрдиң басымлығы оның тийкарғы ядросы әййемги дәўир менен байланыслы екенлигин көрсетеди. Ал, оның жуўмақланған ертеқ формасына

келийін, ямаса дөретілген деген үзил-кесил пикир айтыў қыйын (бірақ усы пикирди көпшилик илимпазлар мақуллаиды)» [Бағадырова С., 2024. –108 б], - деп жазады. «Алтай халық ертеги «Алып-Манаш» изертлеўинде болса, қарақалпақ халық дәстаны «Алпамыс» пенен Н.Улагашевтан жазып алынған «Алып-Манаш»ты салыстырады хәмеки халықтағы дәстан менен ертект ортасындағы тарийхый генетикалық байланыс бойынша қызықлы илимий-теориялық жуўмақларға келеди. Илимпазлардың пикирлерине сүйене отырып, С.Бағадырова: «Алып-Манаш» ертеги бул, «Алпамыс» дәстанының әйемги түри деген пикирди мақул деп ойлаймыз» [Бағадырова С., 2024. –116 б], - деген жуўмаққа келеди.

С.Бағадырова «Қарақалпақ халық дәстаны «Қоблан» атлы көлемли изертлеўинде қарақалпақша «Қоблан» дәстаны менен қазақша «Қобланды батыр» жырын салыстырады. Дурыс, дәстан дәслеп Н.Дәўқараев, Н.Боровков, О.Кожуров, Қ.Айымбетов, И.Сағитов, Қ.Мақсетовлар тәрәпинен қарақалпақ хәм қазақ халқындағы миллий версиялары салыстырып үйренилди. Лекин, С.Бағадырова еки халық версиясындағы типологиялық уқаслық хәм өзгешеликлерди майда деталь, эпизод, мотив, сюжет, дүзилisine шекем салыстырады. Илимпаз хәр халықтың версиясында сол халықтың руўхы, психологиясы, салт-дәстүри, үрп-әдети миллий байлығы сыпатында берилгенин анықлайды. Мысалы: «Дәстанның хәр бир қатарында, сөйлемлери, теңеў, образ табыўында тек ғана сол халықтың руўхынан шыққан сол халықтың социаллық турмыс шынлығы менен терең байланыслы қатарларды көремиз» [Бағадырова С., 2024. –171 б], - деген пикирлери еки халықтың дәстанын толық үйренип шығыўдың нәтийжесинде айтылғанлығы белгили.

С.Бағадырова «Қарақалпақ халық дәстаны «Ер Қосай» хәм Қырғыз халық эпосы «Манас» ортасындағы байланыс» [Бағадырова С., 2001], «Қарақалпақ халық дәстаны «Ер Қосай» [Бағадырова С., 2024] атлы изертлеўлеринде биринши болып қарақалпақ версиясын қырғыз хәм қазақ версиялары менен салыстырып изертлеген илимпаз болды. Олекихалық эпосларының тарийхый-типологиялық, тарийхый-генетикалықтикарларын ашып береди хәм дәстиярлы илимий-теориялық жуўмақларға келеди.

Жоқарыда биз С.Бағадырованың көпшилик изертлеўлери «Алпамыс» дәстанының миллий версияларын салыстырып изертлеўге арналғанын айтқан едик, усы сыяқлы илимпаз түркий халықлар арасына кең таралған және бир тарийхый-қахарманлық эпос «Едиге»нің қарақалпақ версиясын қазақ, татар, башқурт версиялары менен салыстырмалы типологиялық бағдарда изертлейди. Мысалы, «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» хәм қазақ халық жыры «Едиге батыр»: ўақья хәм конфликт байланысы» изертлеўинде дәслеп халық дәстаны «Едиге»нің жыйналыў, жазып алыныў, басып шығарылыў, изертлениў

тарийхына қысқаша шолыу жасайды (Илим ушын характерли болған усы дәстүр С.Баҳадырованың дәстанлар бойынша алып барған барлық изертлеулерине тән – П.К.). Илимпаз «Едиге»нің қарақалпақ версиясы хаққында мағлыұмат бере отырып, бул дәстанның Жумабай Базаровтан жазып алынған төрт варианты, ал Карам жырау жырлаған үш варианты (үй архивинде) бар екенлигин хәм қарақалпақ жыраулары «Едиге»ни елиуге жақын намаларды (мелодияларды) пайдаланып атқаратуғынын келтирип өтеди. Илимпаз «Едиге» дәстанының басқа халықларда бар версияларының ишинде қарақалпақшаға жақыны Шоқан Ыәлийханов жазып алған варианты екенин атап өтеди хәм усы нуска менен қарақалпақша Ерполат жырау вариантын салыстырып изертлейди. Еки халық версиясындағы сюжет ўақыясы, онда конфликттиң жүзеге келиуи, оның эпослық баянлау тийкарында шешим табыуы сыяқлы мәселелердеги уқсаслық пенен өзгешеликлерди көрсетип береди. Илимпаз изертлеудин соңында мынадай жуўмаққа келеди: «Еки халықтағы «Едиге» дәстанының сюжетиндеги уқсаслық дәстанның шығуы тегиниң жақынлығы, еки халықтың жырауларының творчестволық байланысының күшлилиги болуы керек деп ойлаймыз» [Баҳадырова С., 2024. – 233 б], - деген пикирин билдиреди.

«Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» хәм татар халық эпосы «Идегей»: тема хәм мазмун байланысы» изертлеуинде еки эпостағы теманың бирлиги, мазмунның уқсаслығы салыстырылып, татар версиясында тарийхий адам атлары, тарийхий болған ўақыялар көбирек берилетуғынын, қарақалпақ версиясында ертеклик-фантастикалық, мифологиялық сюжетлер басым сүүретленетуғынын анықлайды. «Едиге» дәстанының қарақалпақ хәм татар версиясын салыстыруы арқалы: «биз бул еки халық версиясының бир тарийхий ўақыяны жырлаған түп-тийкары бир жерден шыққан халық дәретпеси екенлигин анықладық» деп жазады хәм пикирлерин даўам етип: «Дәстанда қарақалпақ пенен татар халқының руўхий дүньясы, турмысы, психологиясы, салт-дәстүри сәўлеленген сол халықтың миллий байлығы екенлигин және еки халық версиясында да жақынлық адамзаттың әдилликти, адамгершиликти, жақсылықты, дослықты жырлауда ой-әрманы жақын екенлигин анықладық» [Баҳадырова С., 2024. – 248 б], - дейди.

«Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге» менен башқурт халық эпосы «Идукай» менен Морадым»: мотив, сюжет байланысы» изертлеуинде еки түркий халықтың эпосындағы мотив пенен сюжетлердин типологиялық уқсаслығы үйрениледи. С.Баҳадырова олардың мазмунын, сюжетин салыстыра отырып «еки халық версиясының бир тарийхий дәуир, яғный Алтын Орда сыяқлы үлкен империяның кулау дәуириндеги Тохтамыс хан сарайындағы сийсий жағдайды, империяның кулауын халық творчествосында фольклорлық сана менен дәретилиуин, еки халық версиясындағы жақынлық пенен хәр бир

халықтың миллий өзгешелиги тийкарында жырланыўын көрдик» [Баҳадырова С., 2024. – 254 б], - деп жуўмақ жасайды.

Жуўмақлап айтқанда, профессор С.Баҳадырова қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының түркий тиллес халықларда бар версияларын салыстырмалы-тарийхий, салыстырмалы-генетикалық усылда терең изертлеген илимпаз болды. Оның илимий-изертлеўлериниң нәтийжесинде түркий халықлардың генетикалық жақынлығы, олар ортасындағы мәдений-экономикалық қатнаспенен социаллық-сиясий турмысының уқсаслығы хәм миллий өзгешелигиниң эпосларда сәўлеленгенин көремиз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Ленинград: Изд: Наука, 1974.

2. Жирмунский В.М. Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. – Москва: Изд: Академ наук СССР. 1958.

3. Баҳадырова С. Қарақалпақ халық дәстанлары: «Қырық қыз», «Алпамыс», «Қоблан», «Едиге». – Нөкис, «Anorbooks», 2024.

4. Баҳадырова. С. Қарақалпақ халық дәстаны «Ер Қосай» хәм Қырғыз халық эпосы «Манас» ортасындағы байланыс // ӨзРИАҚҚБ «Хабаршысы» журналы, 2001. – №1-2.